

TANULMÁNYOK

IN MEMORIAM GEORGE DEVEREUX**Benjamin Kilborne*¹

1

George Devereux 1985. május 28-án távozott a Nagy Vízvásztó mögé. Halála jelentős veszteség volt a pszichoanalízisben és a pszichológiai antropológiában. Megdöbbenően nagy tudású, briliáns, kreatív és nehéz ember volt – számos történet keringett róla, amelyben nevetésesnek vagy fantasztikusnak állították be. Akik közelebbről ismerték, nyilván tudták, Szent Györgynek (Saint George) megvannak a maga legyőzendő sárkányai; akár feleségek, ellenségek, kritikák formájában, akár belső démonjai képviselőként. Mindemellett a tőle származó és a róla szóló történetek mögött találkozhatunk mind a tragédiával, mind a zsenialitással.

George Devereux-nak két neve, két vallása, öt elmélete és számos házassága volt. Még így sem érezte igazán, hogy megtalálta a helyét a Nap alatt. Küldetése egyszerre volt fizikai, intellektuális és spirituális. Hontalanság-érzetétől hajtva utolsó éveiben rengeteg nehézséget vállalt, hogy elintézzze majdani hamvasztását: kívánsága szerint hamvait Franciaországból Arizonába, Parkerbe – egy mohave indián temetkezési

---

* Eredetileg megjelent: In: *The Psychoanalytic Study of Society*, Vol. 12. *Essays in honor of George Devereux*. Eds. L Bryce Boyer, Simon A. Grolnick. The Analytic Press, 1988, pp. xi-xxiv.

¹ A tanulmány elkészülését mérhetetlenül segítette számos kollégám és barátom nagylelkű kritikája, akiknek ezért nagyon hálás vagyok: Bryce Boyer, Melford Spiro és Robert J. Stoller.

helyre – szállították, ahol rituális mohave indián temetés során adták meg neki a végtisztességet.

Magyar családból származik, gyermekkorában szülővárosát megszállták a románok. Először koncert-zongoristaként képzelte el jövőjét, később Walter Piston mellett tanult zeneszerzést. Tizenéves kora vége felé elhagyta hazáját, és Párizsba ment, ahol Marie Curie-től tanult fizikát. Teller Ede, az ismertté vált fizikus, első unokatestvére. Devereux nem volt fizikus alkat, bár elméleti fizika tanulmányai mély nyomot hagytak későbbi munkásságán is. Komolyan megbetegedett Párizsban, hónapokig kezelték kórházban, majd hosszasan lábadozott. Egy könyvkiadónál kezdett dolgozni, és mikor már elég jól volt, egyetemi karrier után nézett. Aztán egy téli szombat délutánon találkozott Marcel Mauss-szal, az École Pratique des Hautes Etudes tanárával, és meggyőzte, vegyen fel még egy diákot maga mellé. Valamikor 1932-ben a zsidó családba született Devereux kikereszteltelődött katolikussá, nevét pedig Dobórol Devereux-ra változtatta, így vált teljesen franciává.

Párizsban Mauss és Lucien Levy-Bruhl tanítványa volt. Levy-Bruhl egyébként erősen alábecsülik, jelentős filozófiai, episztemológiai, társadalomtudományi- és történeti munkássága újraértékelést érdemel; csakúgy, mint könyvei a nem-európai gondolkodási formákról, hiedelmekről és logikáról (primitív mentalitásról). Mindkét mentora alapvetően és mélyen hatással volt Devereux-ra, mindketten bátorították az Egyesült Államokba költözésre. Megszervezték neki, hogy a berkeley-i egyetemen Kroeber mellett végezhesse doktori tanulmányait. Így aztán Devereux Kroeber vezetésével kezdett terepmunkába a mohave indiánokkal, szoros és tartós kötődéseket kialakítva velük – bár közben nem volt felhőtlen a viszonya Kroeberrel. Az indiánokkal való kapcsolatának mélységét tanúsítja, hogy hamvait a hagyományos mohave temetőben, Parkerben helyezték nyugalomra.

Talán részben azért kezdett pszichoanalitikus képzést keresni, mert nem fogadták el antropológusként a tudományos életben. Karl Menninger hívta magához Topekába, a Menninger klinikára – ebben az időben ez volt a világon az egyik legelevenebb hely, ahol nyitottak voltak a pszichoanalitikus, vagy pszichoanalitikus irányultságú kreatív kutatásokra. Az ötvenes és hatvanas években George New Yorkban dolgozott pszichoanalitikusként.

Devereux közel 150 tanulmányt és legalább féltucat könyvet írt, a pszichológiai antropológia egyik nagy úttörőjévé vált, amikor úgy döntött, ismét Franciaországba költözik, és az antik görög és latin kultúrát

fogja tanulmányozni (klasszika filológusként fog dolgozni). Görögül tanult és Párizsba költözött, ahol elfoglalta első tartós egyetemi állását az École Pratique-on. Tehát Devereux-t küldetése visszavezette ugyanarra az egyetemre, ahol Mauss tanított, hazatérése után szombat délutánonként találkoztak szemináriumain, ugyanazon a napon és időben, mint amit Mauss választott. Továbbá, „hazatérésének” öröme az antik görögöket kezdte tanulmányozni – Mauss ennek mindig is mestere volt, Devereux-t pedig korábban nem érdekelte a téma. Sok-sok évvel azután, hogy elkezdte klasszika tanulmányait, E. R. Dodds és mások meghívták Oxfordba, az All Souls College-be ösztöndíjasként, egy évre – minden költségét fizették.

2

A következő oldalakon összegyűjtöm azokat a részleteket, amelyek véleményem szerint összekapcsolják az embert és eredményeit – igyekszem hűségesen követni Devereux gondolatait a (személyes, kulturális, egyetemes) szorongás minden tudományterületen megmutatkozó fontosságáról. Devereux felismerte, hogy azért volt képes megírni, amit megírt, mert magyar emberként Franciaországban és az Egyesült Államokban élt – tudta, hogy amit ír, kinyilatkoztatása annak, amivé vált – és amivé nem tudott válni.

Sokmindent mondhatunk Devereux kíváncsiságának természetéről, sokmindent mondhatunk az általa vizsgált problémákról, melyeket tanulmányok százaiban tett közzé. Én most az *A szorongástól a viselkedéstudományi módszerig* című 1967-es könyvét veszem alapul, amely leginkább megalapozta Devereux nem múló hírnevét; a társadalomtudományok, az antropológia és a pszichoanalízis területén egyaránt. Ahhoz, hogy valóban megértsük e könyv üzenetét, szükséges, sőt, elengedhetetlen (összes írása közül itt a legfontosabb), hogy bepillantsunk George személyes világába. Nem véletlenül ajánlja École Pratique-beli mentorának, Marcel Mauss-nak a könyvet.

A könyv központi gondolata egyszerű: a humán tudományok nem fognak még megközelítőleg sem megbízhatókká válni addig, amíg annak művelői be nem látják, milyen szerepet játszanak elméleteikben és tudományos tevékenységükben saját fantáziáik és szorongásaik. Devereux szerint a tudattalan folyamatok befolyással vannak a tudományos törekvésekre, a vizsgálandó anyag megválasztásánál és a terepmunka alapjául

szolgáló interakciók értékelésénél. Meglehetősen nyíltan fogalmaz: „... a viselkedéstudományi adatok szorongást idéznek elő, melyet a pszuedomódszertan viszontáttételes folyamata védelmez; ez a manőver felelős a viselkedéstudományok majdnem összes hibájáért”. Az egyetlen mód, hogy biztosabb talajon álljon a tudomány, ha „frontálisan támadjuk meg a legnagyobb összetett rendszereket, méghozzá úgy, hogy a nehézséget *per se* önmagában alapvető adatnak tekintjük – ez hihetetlenül hatékony eszköz: tudjuk, hogy a nehézséget nem lehet kikerülni, de a legmessze-menőbbekig ki lehet használni őket – nem megmagyarázni kell, hanem az maga a magyarázat a nyilvánvalóan egyszerűbb adatokra” (xvii. o).

Más szavakkal, ha az humán tudományok szorongást keltenek, akkor ezt nem kényszeresen csillapítani kell, hanem értelmezni, mit is jelent. Ez azért is különösen igaz, mert minél több szorongást kelt egy jelenség, „annál kevésbé képes az ember helyesen megvizsgálni azt, vagy objektíven gondolkodni róla, vagy érvényes módszert találni a leírására, megértésére, ellenőrzésére és megjósolására” (2. o.).

Ha így áll a helyzet – márpedig Devereux meggyőző bizonyítékokat sorol fel emellett – a viselkedéstudományok előtt álló első feladat a megfigyelők szorongásának megfelelő és szigorú analízise. Hiszen amíg ez a tisztázás meg nem történik, állítja Devereux, nem tudhatjuk valójában, mi is az, amit vizsgálunk – rengeteg energia megy el a torzításra és a szorongás védelmezésére, így nem láthatjuk tisztán vizsgálódásunk tárgyát, és kutatásaink folyamatát sem tudjuk adekvátan elemezni.

Mielőtt továbblépnénk, tekintsünk kicsit vissza, és vizsgáljuk meg ezt a feltételezést azzal együtt, amit Devereux életéről tudunk. A magyar, aki elhagyta románok által megszállt hazáját, Franciaországban élt, majd az Egyesült Államokba költözött, a kutató érzéseinek fontosságáról beszél. „Nézzetek rám, a kutatóra! Amit én gondolok kutatóként, az tudományos értékű; nem kell olyanná válnom, mint a kutató sztereotípiája, ahol nem számít a vizsgált tárgy leírása!” Ha ez a „Nézd, anya, nincs kezem!” szorongás-analízis idegennek tűnik, figyeljük meg, milyen élete volt Devereux-nak. A története jó háttérként alakul a könyvéhez, melyet ő élete legjobb munkájaként értékel. Ezen túl, feltételezhetjük azt is, hogy a szorongás valódi, annak ellenére, hogy önmagától megmutatkozik.

Ahogy Freud jegyzi meg az *Álomfejtésben*, ha valaki felriad álmából, mert tűzzel álmodott, azt komolyan kell venni, mert hiába nem valóságos a tűz, a félelem attól még az. Ezt a feltevést alapul véve, vizsgáljuk meg, milyen párhuzamokat találunk Devereux saját életének

szorongásai (magyarként Párizsban, név- és vallás-változtatás, öt szakma kitanulása, stb.), és a jövő igazi társadalomtudományának érdekében megértendő szorongás között.

Devereux azzal, hogy a kutató szorongásait helyezi a viselkedéstudomány középpontjába, természetesen a kutató egyediségét, fontosságát szándékozik hangsúlyozni. Logikus módon, egy ilyen állítás annak a gondolatnak a másik fele, miszerint maga az adatközlő is személyiség – akit nem csak a kultúrájának bizonyos módon nyilvános jelentést hordozó személyként kell megítélnünk, hanem saját megismételhetetlen, egyedi személyisége alapján is. Tehát, a kulturális életről szóló meglátásait szükségszerűen eltorzítja a cél, a kontextus és a védekezések. De, azzal, hogy mind az adatközlő, mind a kutató személyiségét hangsúlyozza, Devereux nyilvánvalóan megidézi a relativitás szellemét.

Tehát arra kell következtetnünk, hogy az adatok *valóban* el vannak fordítva, különböző módokon: egyrészt a kutató, másrészt az adatközlő személye által. Ki kell használnunk a kutató ezen nehézségeit, mint ahogy a következményesen felmerülő frusztrációt és más reakciókat is. Ennek fényében Devereux megkérdőjelezi a kultúra rendszerként való feltételezését, hiszen a kutató saját vakfoltjától és szándékaitól vezetve, egyedileg érzékeli azt, egyéni hátterének és pszichodinamikájának megfelelően. Nyíltan megcáfolja a kulturális relativizmus állításait². Úgy gondolja, a

---

² A kulturális relativizmus olyan fogalom, amely külön amerikai kultúranropológiai monográfiát érdemelne. Franz Boast és tanítványait gyakran emlegetik a kulturális relativizmussal kapcsolatban. Az amerikai antropológiában sok szempontból a legnagyobb fejleményének tartják a XX. század eleje óta. A kulturális relativizmus elméletének két következtetése lehet hasznos a mi szövegünk szempontjából. Az elsőben azzal a kérdéssel foglalkoznak, hogy a kutató milyen mértékben tud függetlenedni saját kulturális értékeitől, az objektivitás és ítélkezés-mentesség érdekében – ami természetesen a vizsgált kultúra szempontjából fontos. Amit egy Bonga-bonga tesz, *ipso facto* önmagában véve jó egy Bonga-bongának. Tehát, ebben az értelemben a kulturális relativizmus azt feltételezi, hogy a kutató még egy újszülöttnél is ártatlanabb és jóindulatúbb. A kutató „csak megfigyel és anyagot gyűjt”, nem bonyolódik elméletekbe, még arról sem, amit éppen csinál, nem beszélve arról, amit gondol. A második következtetés arra az ellenséges érzelemre vonatkozik, amelyet olyan állítások váltanak ki, miszerint a szociológiában vagy az antropológiában létjogosultsága volna egyetemleges emberi természetről szóló gondolatoknak, elméleteknek is. Tehát, egy kulturális relativizmus hívő soha nem tesz fel olyan kérdést, hogy a „mohave indiánok álom-alkotta-mítoszokról szóló hiedelme hogyan tükrözi az ember kulturális értékek iránti igényét?”. Nem tanulmányoznak olyan kérdésekre vonatkozó ítéleteket az adott kultúrában, mint „egészség” vagy „betegség”.

kulturális relativizmus bármely adott kultúra személyiségeit a kutató által konstruált kulturális rendszer szabályai szerint mozgó sakkfigurákká változtatja. A kulturális relativizmus hívei számára lehetséges, hogy vannak különbségek kultúrák között, de nem lehetséges, hogy az adott kultúrán belül eltérjenek a tagok – mindegyiküket kötik a kívánatosnak tartott értékek és célok, vagy az olyan célokért tett erőfeszítések, melyeket a kultúra szerint megéri elérni. Tehát a Devereux által hangoztatott perceptuális relativizmus meglehetősen különbözik a Leslie White, Marvin Opler és más antropológusok által képviselt kulturális relativizmustól. Amíg a kutató meg nem érti kutatói minőségét, el nem különíti magát az adatközlőtől, és ezzel nem válik az elemzendő adathalmaz részévé, addig nem tudjuk a tudományt biztosabb alapokra helyezni. Tehát Devereux álláspontja szembehelyezkedik a kulturális relativizmussal, tekintve, hogy ez utóbbi szerint az emberek cselekedeteit „csak megfigyelik”, nem reagálnak rá; és a kutató bárminemű ítéleteinek semmi keresnivalója az anyag megértésében, feldolgozásában. Valójában létezik a pszichoanalitikus gondolkodásmódnak is egy kultusza, mely szerint a kutatónak nem kell leküzdenie saját szorongását, ha kellően tud empatizálni a pácienssel. Ez a vélemény a kulturális relativizmushoz hasonló pszichológiai relativizmust feltételez, amely ellen Devereux olyan meggyőzően érvel.

Devereux élettörténetének fényében – magyar zsidó volt, ráadásul francia katolikus az Egyesült Államokban – érdemes megvizsgálnunk, miért is hangsúlyozta fáradhatatlanul az egyéni különbségeket. Saját individualizmusának értékéről beszél; nem egyszerűen amerikai antropológusként, aki arról beszél, hogyan alkalmazkodnak, vagy nem alkalmazkodnak az emberek a társadalom követendő modelljéhez, vagy a „normális” viselkedésről, melyről egyetlen kutató, megfigyelő sem alkothat ítéletet. Magyaraként él és dolgozik Amerikában, abban az időben, amikor Franz Boas* (német-amerikai) modelljei uralják a terepet. Idegesítő bögölyként repked az amerikai kulturális relativizmus híveinek orra előtt, és folyton emlékezteti őket, hogy saját relativizmusuk már önmagában is tanaik és kultúrájuk függvénye.

[2. jegyz. folyt.] Devereux megpróbálta a normális és az abnormális kritériumait pánhumán (egyetemleges) fogalmakkal definiálni, így az ilyesfajta kulturális értékeket az emberi természetről szóló elméleteink nagyobb összefüggéseiben lehetne megérteni.

* Franz Boas (1858-1942), német származású amerikai antropológus. (A szerk.)

Amikor azt állítja, hogy a szedangok szerencsétlen, kegyetlen népség, szemben a mohávékkel, akik jókedvűek és szexuálisan kreatívak, saját emberi és szubjektív (és magyar) véleményéből fejez ki valamennyit – amely szintén az elemzendő, megértendő kép része. Gyakorlatilag semmit nem publikált a szedangokról gyűjtött (óriási mennyiségű) anyagaiból, ennek egyik magyarázata lehet, hogy egyszerűen utálta őket, és nem akart elmélyülni abban, amit ez a népcsoport képviselt számára. Nyilvánvaló, hogy idealizálta a mohave indiánokat, akikben – winnicotti értelemben – a jó anyát lelte meg. Csakúgy, mint Freudnak, neki is szüksége volt jó barátokra és kegyetlen ellenségre is. Számtalanszor megpróbáltam meggyőzni, hogy publikáljon szedang anyagokat. Vagy közömbösen válaszolt – sok más fontosabb dologgal kell foglalkoznia, vagy szidalmazni kezdte őket, egyértelműen azt állítva, hogy gyűlöli őket. Elköteleződve saját (könyvében is leírt) alapelveihez, nem tudott volna anélkül foglalkozni a szedangokkal, hogy ne foglalkozott volna saját, kutatóként átélt reakcióival, a terepmunka során tapasztalt szorongásával. Ezt vonakodott megtenni. Talán, ahhoz, hogy idealizálja a mohávékot, szüksége volt a szedangok becsméréseire is.

3

Térjünk vissza Devereux adatokról és tudományos módszerről alkotott elméletéhez. Azt írja:

„Bármilyen jelenség azáltal válik adattá valamely tudomány számára, hogy az adott tudomány jellegzetes közbeeső változóinak fogalmaival megmagyarázzák. Egyetlen jelenség sem – legyen az bármilyen körülírt és elhatárolt – tartozik eleve, *a priori* egyetlen tanhoz sem. Egy bizonyos tudománynak *tulajdonítják*, a magyarázat minősége *alapján*, és ez a »tulajdonítás« az, ami adattá változtatja a jelenséget (eseményt), egész pontosan egy bizonyos tudomány adatává. Mint ahogy nem létezik *elő-tulajdonított jelenség*, nem létezik tulajdonítás *nélküli adat*.” (16.o.)

Vagy más szavakkal, nagyjából ugyanazt mondva, Devereux Poincaré elveire alapoz: „a módszer a tények megválasztásától függ”, továbbá „egyszerűen megegyezés kérdése, hogy mit nevezünk *relevánsnak* egy bizonyos kontextusban” (16.o.).

Természetesen nem kell egyetértenünk Devereux állításaival, mégis van jelentősége merész elméletalkotó szándékának – vagyis a módszerről alkotott nézeteink alapján létrehozni a bizonyítékok elméletét – ezzel kísérletezett az humán tudományok közötti tiszteletről szóló munkáiban

(*Ethnopsychanalyse complémentariste*). Az humán tudományok episztemológiáját szándékozta kifejleszteni, ez nyilvánvalóan az alappillére a könyv gondolatmenetének is (*A szorongástól a módszerig a viselkedéstudományokban*, 1967). Valójában egyértelműen kinyilvánítja, hogy a könyv második részében konkrétan a Sapir értekezésében („Két-Varjú nem így mondaná” – az adatközlők sem mindig értenek egyet) felmerült elméleti problémákkal foglalkozik.* „Nem csak azzal foglalkozom, hogy bemutassam a viselkedéstudománnyal foglalkozó két kutató beszámolóí között létező különbségeket, és ennek tudományos jelentőségét; hanem, hogy összefüggést keressek a beszámolók és a kutatók saját személyisége, kulturális háttérének strukturális és funkcionális egészlegessége, és maga a tanulmányozott kultúra között.” (43.o.)

Ez a megjegyzés is mutatja, hogy Devereux ragaszkodott egy olyan elméleti kerethez, mely megengedi az egyéni különbségeket, mind az adatközlő, mind a kutató részéről.

A megfigyelők, kutatók egyéni különbségeit – mint például a sámánoknál („Egyéni rituális különbségek a mohave indián sámánoknál”) nem tudjuk teljesen megmagyarázni a tudatosság fogalmaival. A Devereux által használt szorongás fogalma is tartalmaz a *tudattalanra* vonatkozó utalást, hiszen a kutató nem mindig van tisztában saját szorongásának létezésével – vagy azért, mert tudatos és tudományos védekezési mechanizmusai elfedik előle, vagy azért, mert nincsen tisztában a viselkedéstudományokkal foglalkozók körében elkerülhetetlenül felmerülő szorongásos reakciók létezésével.

Mivel „az emberek pánikkal reagálnak a dolgok tartózkodó magatartására” (32.o.), tagadniuk kell ezt a tartózkodást, és „kontrollálni a pánik-érzést”. Ez a szükséglet gerjeszti az animisztikus gondolkodást – hogy „fizikai történéseket animizmus segítségével értelmezzenek, hogy olyan értelmet, ’jelentést’ tulajdonítsanak az eseményeknek, melyekkel nem rendelkeznek; mindezt azért, hogy megtapasztalják a dolgok ’válaszkészségét’. Ha ilyen ’válaszokat’ nem képesek kicsalni az események menetéből, elképzelik (hallucinálják) azokat.” (33.o.)

A szorongás a gyermek fejlődésének döntő fontosságú eleme (animizmus), minden pánik prototípusaként, amikor is a gyermek kikerülhetet-

---

* Edward Sapir a “Why the Cultural Anthropologist Needs a Psychiatrist” [Miért van szüksége pszichiáterre a kultúr-antropológusnak] című tanulmányában elemzi az Omaha indiánok körében használatos beszédfordulatot: “Two Crows denies it.”

lenül megtapasztalja anyja válaszképtelenségét az ő szükségleteire. Tehát az animizmusra való hajlam *minden* felnőttél is megtalálható, mint a családi környezet terméke (32.o.). Ha nem lenne minden emberi lény számára trauma, hogy a dolgok tartózkodóak, nem léteznének „értelemmel és jelentéssel felruházott”, jól ismert események, tevékenységek, érzelmek, a szeretet, az értelem, a kommunikáció és megismerés. Tehát, mind ebből következik, hogy a torzításmentes feltételek a viselkedés-tudományokban legjobb esetben is pusztán hipotetikusak.

Röviden összefoglalva: Devereux szerint a viselkedéstudományok alapjait a szorongás természetében, a családban, a kutató személyiségében kell keresnünk. Más szavakkal, a világ válaszképtelenségének, tartózkodásának traumája csak megerősíti az ezzel együtt járó jelentéstulajdonítást életterünk számos – fizikai, szociális és pszichés – területén. Ha elfogadjuk ezt az állítást, ebből kifolyólag azt is el kell fogadnunk, hogy a szorongás nélküli viselkedéstudomány egyenlő lenne a jelentés és értelem nélküli viselkedéstudománnyal. Ebből a szempontból tehát a viselkedéstudománnyal foglalkozó kutató szorongása torzítást és jelentést képvisel, emellett a torzítás értelmét jelenti.

4

Devereux emlékeztet minket rá, hogy a könyv fő témája „a viselkedés adatainak jellegzetes természetéből adódó jól körülhatárolható probléma; és az elméleti keretek problémája, mely életjelenségekkel foglalkozik életjelenségekként, és nem tesz úgy, mintha nem az életről lenne szó.” (96.o.) Tehát a természettudományok adataiban előforduló (vagy nem előforduló) szorongásokkal nem foglalkozik. Minden módszer, minden elméleti alapfeltevés a kutató szorongásos reakcióinak képződményeként, annak kontextusában jön létre. Ezért, állítja Devereux, „a legszakszerűbb védekezések legnagyobb része is csak az egyszerű hasítás (érzelmek leválasztása) védekező mechanizmusának változatai – a szorongáskeltő anyagot mintegy „megtisztítja” a kapcsolódó emberi és személyes vonatkozású érzelmek semmissé tételével vagy elnyomásával”. (83.o.) Tehát, a viselkedéstudományok adatai által generált érzelmi reakciók speciálisan a módszertanhoz és az elméleti kérdésekhez kapcsolódnak, és nem feltétlenül azonosak a természettudományos tapasztalatokra adott reakciókkal.

Elméletének bemutatására Devereux két példát is hoz: az egyik a szexualitás kutatásában tapasztalt irracionalitás; a másik, hogy az antro-

pológusok képtelenek komolyan venni a nem európai („primitív”) népek tanulmányozását. A nem nyugati gondolkodású pszichiátriának is van figyelemre méltó mondanivalója a pszichiátriai betegségek megértéséről (122.o.). Többek között arra is buzdít, hogy a viselkedéstudományokkal foglalkozó kutatók által használt kulturális kereteket meglássuk, hiszen elképzelhetetlen, hogy bármelyik kutató a levegőben lebegtesse, leválassza magáról saját népcsoportjára jellemző személyiségjegyeit (ethnic character). Továbbá, a népcsoportra jellemző, egyes emberben megjelenő személyiségjegyek – „magukban foglalják egy kulturálisan meghatározott álláspont, szemlélet, gondolkodásmód alkalmazását a valóság értékelésére – így a torzítások legfőbb forrásaként tartjuk számon őket” (135.o.). Mindemellett, az ember természetéből adódóan jelentőséget tulajdonít az ön-érvényességnek a viselkedéstudományi kutatásokban, tehát az objektívnek szánt elméleti fogalmakat – mint pl. „faj”, „adaptáció”, „pszichiátriai diagnózis” – az érvényesnek tartott szelf-modellek szükségszerűen befolyásolják.

A társadalmi és kulturális környezetben tapasztalható jelentés-csonkítás az emberi elme azon alapvető hajlamára utal, hogy a dolgok válaszképtelensége által okozott szorongást enyhítse – tartja Devereux. Az embernek muszáj „tagadnia fizikai történéseket animisztikus gondolkodásával, és (nem létező) „értelmet, jelentést” adagolni beléjük, azért, hogy „válaszként” tapasztalhatta meg ezen eseményeket. Ez a szükséglet talán a legalapvetőbb az emberi elme minden jellemzője közül. „Ha a rendelkezésre álló ingerek nem értelmezhetők »válaszként«, az ember hajlamos illuzórikus válaszokkal behelyettesíteni a (helytelenül) elvárt választ, mely valójában nem is áll rendelkezésre” (33.o.). Mivel elkerülhetetlenül léteznek személyes és kulturális, emellett egyetemleges emberi tényezők a primitívek úgynevezett animisztikus gondolkodásában, és a viselkedés-kutatások úgynevezett tudományos elméleteiben – Devereux szerint ezeket a tényezőket értékelni és használni kell, mind az elméletalkotásban, mind a módszertanban. Nincs rá okunk, hogy eleve, *a priori* azt feltételezzük, a nem európai pszichiátriai betegségfogalmakat jobban befolyásolják a hallucinatorikus torzítások, mint a mieinket. Továbbá, mivel az emberi elme alapvető jellemzője, hogy a dolgok érzékelt (vagy tudattalanul fantáziált) válaszképtelenségére válaszolnia kell, minden viselkedéssel foglalkozó tudomány, mely az igazságot akarja kinyilvánítani – és képtelen a szorongásos reakciókat tekintetbe venni, csak légvárat építhet.

5

Ha az emberi lények szorongással válaszolnak a dolgok válaszképtelenségére, és ha ez a szorongás lényeges alkotóeleme a viselkedéstudományok adatainak (következésképpen módszereinek is); akkor ebből az következik, hogy az adatközlő által gyűjtött adathalmaz szükségszerűen „zavaró”, melyet nem csak az adatközlő, de a kutató helyzetre adott reakcióinak (viszontáttétel) szempontjából is kezelniük kell. Ez azt jelenti, hogy mind az áttétel, mind a viszontáttétel előkerül – magyarázza Devereux. A feladat tehát (melyet a pszichoanalitikus episztemológia más viselkedéstudományokra való kiterjesztése ró ránk), hogy a felismert – a kutató által generált – zavaró tényezőket a legjobban kihasználjuk. Rá kell jönnünk, hogy „milyen pozitív, más módon el nem érhető belátásokhoz juthatunk abból a tényből, hogy a megfigyelő-kutató (akinek legalább akkora jelentősége van a kutatásban, mint magának a megfigyelt eseménynek) zavarja jelenlétével a megfigyelt eseményt.” (270.o.)

Továbbá, az így nyert adatok különösen hasznosak, hiszen élő, valóságos reakciót jelentenek a zavaró körülményekre. „Minden váratlan, új helyzet a rendszer hatáskörét, működési lehetőségeit, alkalmazkodóképességét teszi próbára” – és a rendszert megalkotó embereket (272.o.). Az antropológia esetében például rengeteget tanulhatunk az antropológus jelenlétéből, személyiségéből, tevékenységéből – az ilyesfajta helyzetre jellemző zavaró körülményekből. Ezt a helyzetet természetesen befolyásolják az antropológus elvárásai, észlelései, képzettsége, motivációja; hogy milyen eszközöket használ a terepmunkájához (pl. etnográfia írása). Mivel az olvasó számára csak a kutató állításai állnak rendelkezésre saját állításairól, a kutató csak akkor mondhatja érthetően „ezt én figyeltem meg”, ha megfigyelő és megfigyelt is egyben. Ez azért különösen fontos, mert ahogy Devereux felhívja rá a figyelmet: „a zavaró tényező a kutatóban van, és maga a zavaró tényező az, melyet aztán valós ingernek fognak fel, és érvényes adatként kezelik.” (301. o.)

Más szavakkal, a zavaró tényezők elemzéséhez elengedhetetlen (akár pszichoanalitikus, akár antropológus vagy szociológus szembesül velük), hogy ne csak kulturális kategóriákban (kollektív gondolati reprezentációkban és érzelmekben) tudjuk leírni azokat, hanem idioszinkratikus különbségeket tudjunk megfogalmazni. Egy ilyen elemzés nem lehet teljes a pszichológiai dinamika értékelése nélkül, amit Devereux, eltérően a megszokott pszichoanalitikus szóhasználatától, „áttételnek” és „viszont-

áltételnek” nevez. A zavaró tényezőket Fromm terminológiájában is értelmezhetjük, mint az egészséges alkalmazkodás és a szado-mazochisztikus konformizmus közötti különbséget. Vagy más fogalmakkal leírva: a népcsoportok – az adott kultúrák által igencsak kihasznált – tudattalanja és tudattalan konfliktusai, az egészséges (normál) neurózis és a normálisnak tűnő neurotikus kényszer, vagy az antiszociális társadalmi ideálok.

Devereux második könyve, *Az etnopszichiátria alapvető problémái* (szintén Marcel Mauss emlékének ajánlva), az előzőekben részletezett első könyv alapvetéseit bontja ki. A következő részben ezzel fogok foglalkozni. Ebben a munkában teszi föl azt a kérdést, hogy hogyan lehetséges az antropológiában alkalmazni a neurózisok és pszichózisok jellegzetes mintázatainak tanulmányozását. Minden kultúrában léteznek etnikai zavarok – például Malajziában az ámokfutás, a sarki országokban a sarki hisztéria, a nyugati országokban és az Egyesült Államokban a szkizofrénia. Jung (1928) is megfigyelte: „...bár a megbetegítő konfliktus személyes momentum, de egyúttal az egész emberiségnek az egyénben megnyilvánuló konfliktusa is, ... A neurózis ti. szorosan kapcsolódik a mindenkori korproblémákhoz, és tulajdonképpen nem más, mint az egyén sikertelen próbálkozása, amelyet az általános probléma egyéni megoldása irányában tett.” (39, 41.o.). Az egyetemleges emberi problémák megoldására való törekvés közben szükségszerű és elkerülhetetlen, hogy kulturális modelleket is használjunk (pl. Linton fogalmi rendszerében a rossz igazgatási modellek, vagy az antiszociális társadalmi ideálok). Azt is figyelembe kell vennünk, hogy az egyszeri ember pszichózisának elemzésekor nem hagyhatjuk ki a környezetében levő más – hasonló problémákkal és konfliktusokkal küzdő, azonban pszichotikussá vagy antiszociálissá nem váló – emberek vizsgálatát sem. A két szóban forgó embert összekötő kapocs egy kulturális mátrixot feltételez. Ha ezt az összefüggést elfogadjuk, emberek sorát kell elemeznünk egymáshoz képest: például a sebész, anatómus, hentes, bérgyilkos és mániás gyilkos egy bizonyos kulturális jelentésben és kontextusban kapcsolódik össze az elemzendő kontinuummá. Számunkra az anatómus a társadalom értékes tagja, a középkorban viszont őrült vámpírnak tartották.

Az ilyesfajta problémák zavaróak a viselkedéstudományokkal foglalkozók számára, hiszen reakcióikban és védekezéseikben elkerülhetetlenül szerepet játszanak a kulturális értékek, modellek és minták. Például Devereux „A szülők kannibalisztikus vágyai” című munkájában

(1980, 122-137.) kifejezetten arra hívja fel a figyelmet, milyen jelentőségteljes adat az, hogy a felnőttek gyermekek iránt táplált kannibalisztikus vágyainak témáját a pszichoanalízis „rendkívüli módon figyelmen kívül hagyja”. Ennek magyarázatához szükség van a „mind pszichológiailag, mind kulturálisan meghatározott vakfoltok” analízisére (122.). Vagy vegyünk egy másik példát Devereux egyik tanulmányában: „A női fiatalkori bűnözés a puritán társadalomban” (155-184.o.). Ebben a cikkben a női fiatalkori szexuális bűnözést a „pszichoanalitikusan orientált tudásszociológiai (*Wissensoziologie*) pszichiátria” szempontjából vizsgálja. Mivel „ez a probléma olyan mértékű szorongást idéz elő, mely mélyen érinti a jelenlegi terápiás és elméleti nézeteket”, első feladatunk „a lányok helyzetének, a tudományos definícióknak, a kezelésnek tudásszociológiai szempontból” történő körültekintő és alapos vizsgálata (156.o.). Devereux arra is felhívja a figyelmünket, hogy az emberi lény számtalan módon képes rombolni, és ennek csak töredékét nevezzük „bűnözésnek”, „antiszociálisnak” vagy „abnormálisnak” – ezeket a *választáson alapuló* címkézési folyamatokat messzemenőig befolyásolják a kulturális hatások. Kritizálja az elméletalkotók osztályozását, akik járványtannal (epidemiológiával) foglalkoznak, és nem adnak hitelt a gondolkodás és a nyelv között létező ellentmondásoknak. Mivel túlságosan lefoglalja őket a lingvisztikai elméletek gyártása és a kategorizálás, nem tudják megengedni magunknak, hogy olyan kérdésekkel zavartassák magukat, mint az állítólag általuk vizsgált betegségek lényegének speciális kultúrafüggő jelentései.

És még ennél is több van a szövegben. Lassan elvárjuk Devereux-tól, hogy részletesen kifejtse és elemezze a következő témaköröket: 1) melyek szerinte a mi társadalmunkra jellemző kulturális betegségek, 2) hogyan nyilvánítanak bizonyos személyeket „őrültté”, milyen kulturális értékek, vakfoltok, és modellek befolyásolják ezt a folyamatot, 3) minden sikeres pszichoanalízis kulturális dimenzióit. És valójában megláthatjuk mindazt, amivel ő maga hozzájárul ezen problémák megoldásához.

Ha a jelző tünetek kulturális megegyezésen, konvenciókon alapuló üzenetek, melyeket az elmebetegség fennállásának kommunikálására használunk, és ha minden jelző tünet felér egy, a főbb társas szabályokra irányuló támadással, akkor a diagnózist bizonyos szempontból felfoghatjuk egy jellemzően egyedülálló viselkedés közölhető formába való átalakulásaként – a (tanuláselméleti értelemben vett) megerősítés folyamatáról van itt szó. Ez a folyamat lehetővé teszi, hogy az egyének

kulturális anyagokat használjanak fel. Tehát, ahogy Devereux állítja, a szkizofrénia (vagy mondhatnánk, a nárcisztikus személyiségzavarok) pontosan azért olyan gyakori és egyben terápiás hatásoknak viszonylag ellenálló is (az Egyesült Államokban és Európában egyaránt), mert kulturális támogatást élvez – melyet a pszichoanalitikusok, pszichoterapeuták és pszichiáterek saját érdekeltségeik miatt nem vesznek észre. „Úgy gondolom, a szkizofrénia majdhogynem gyógyíthatatlan betegség, nem csak organikus alapjai miatt, hanem azért, mert legfőbb tüneteit szisztematikusan elősegítik civilizációnk jellegzetes és erős hatású – ugyanakkor a lehető legértelmetlenebb és legérzékeltlenebb (diszfunkcionális) – »értékei«”.³ Tehát, a szkizofrénia megértése fontos saját kultúránk megértéséhez. És ennek a fordítottja is igaz: a szkizofrénia megértéséhez fontos megértenünk saját kultúránkat. Továbbá, ugyanígy helyénvaló a pszichoterápiában is, hogy a terapeuta képes lesz felismerni saját perszónáját vagy introjektumait a kulturális játszmában.

Ahogy Devereux megfigyelte, a terapeuta hatékonysága „ugyanúgy csökkenhet az etnocentrikus vagy kulturális vakfoltok hatására, mint a személyes, tudattalan viszont-áttételes reakciók hatására” (1980, 214.o.). Ebből következik, hogy a pszichoterapeuta képzés nem lehet teljes pszichoanalízis nélkül; anélkül, hogy a leendő terapeuta „nem csak saját egyéni konfliktusaiból, de objektív, társadalmi helyzetéből, és pszichoterapeuta szerepéből fakadó vakfoltjait is megszüntetné” (215.o.). Ezekből a mondatokból kihallatszik a New Yorkban dolgozó magyar, az a magyar, aki kulturális „különbségének” függetlenségét és intellektuális szabadságát élvez. Terapeutaként két csoport kulturális vakfoltot kellett felismernie és legyőznie. Valójában, kettős kulturális háttérrel bírni előny a pszichoterapeuta számára, kényszeríti az illetőt, hogy mind az eredeti, mind a felvett kultúra (vagy inkább a környezetében élők kultúrájának) vakfoltjait megvizsgálja. Tehát, feltételezhetjük, hogy bizonyos tekintetben, az orszá-

---

³ Bár a WHO kutatási eredményei szerint a világon nagyjából egyenlő mértékben elterjedt a szkizofrénia, ez az epidemiológiai megközelítés (és a hozzá tartozó ellentmondás) nem feltétlenül érvényteleníti Devereux mellbevágó állításait. Amiről ő beszél, az az, hogy a pszichopatológiai berendezkedés (*mise en scène*) a kulturális értékek mentén alakul; csakúgy, mint ahogyan a terápiás hatások személyes interakciók és társadalmi értékek függvényei, és maga a patológia is az. Továbbá azt is felveti, hogy a társadalom egészére nem minden betegség jelent egyenlő mértékű fenyegetést. Talán úgy érezzük, társas betegségekről alkotott elmélete és pszichiátriai betegségértékelése még lenyűgözőbb lenne egy egységes elméleti keretben. Ebben az esetben – mint ahogy máskor is – egyszerű, lecsupaszított állításai elhomályosítják éleselméjűségének értékét.

gunkban (vagy bármely más országban) praktizáló bevándorló pszichoterapeuták eleve jobban tisztában vannak a kulturális értékekkel, melyek meghatározzák, mit tehet és mit nem az amerikai pszichoterapeuta vagy pszichoanalitikus. Ebben az értelemben a szakma amerikanizálódása elszegényesíti a pszichoanalízist, hiszen nem kíséri a pszichoanalitikus gyakorlat kulturális dimenzióinak adekvát megértése – melynek a képzés részét kellene képeznie.

Devereux állításai arra vonatkoznak, mi teszi hatékonyá a pszichoanalízist a *mi* kultúránkban. Freud nagy felfedezése nem lett volna lehetséges bárhol a világon. „Csak egy olyan társadalomban jöhetett létre a pszichoanalízis módszere, ahol a társadalom *fő* kötőanyagai a szétszakadozott és személytelen kapcsolatok” (226.o.). Ez nyilvánvalóan nem jelenti azt, hogy a pszichoanalízis nem lehet hatékony más kultúrákban is. Inkább annak hangsúlyozásáról van szó, hogy megértsük *itt-és-most*, a *mi* kultúránkban működő pszichoanalízishez szükséges szorongásaink minden oldalának – kulturális, egyedi és egyetemleges – feltérképezése, vizsgálata és elfogadása.

Bár az ókori görögök, akik oly sok mindent hagyományozták ránk, éppen az elsők között voltak, akik megkülönböztették a valóság és a képzelet közötti kategóriákat, még nem jelenti azt, hogy ezután bármely más ilyen probléma kevésbé lenne nehéz. Ugyanígy van ez a szorongással is: azért, mert más társadalmakban nem léteznek ilyen kategóriák, még létezik szorongás. Az antik görögöknél nem volt gyakori az olyan súlyos mentális betegség, mint a szkizofrénia vagy a nárcisztikus személyiségzavarok, ezért születtek nagyszerű épületek, mint a Pantheon, és olyan nagyszerű gondolkodók, mint Aiszkülosz, Thuküdidész és Platón. Valójában összeköthetjük: ami a pszichoanalízist hatékonyá teszi, az teszi a szkizofréniát, vagy az affektív zavarokat, a nárcisztikus személyiségzavart ártalmassá. A *mi* kultúránkban éppen a kulturális (vagy etnikai) neurózis (vagy pszichózis) vált súlyosabb állapottá, mint a hisztéria. Ezért, vonja le a következtetést Durkheim és mások után Devereux is, társadalmunk beteg. Ahogyan Durkheim az elidegenedést (anómia) és az öngyilkosságot tekintette a társadalmi betegség tüneteinek, úgy kezeli Devereux a szkizofréniát egyszerre egyedi és kulturális (társadalmi) tényként.

Úgy tűnik, Durkheim és Devereux hasonló célt tűzött ki magának: a társadalom betegségeit diagnosztizálni, leírni, mi is a probléma a társadalom egészével. Továbbmenve, mindketten az európai tudománytör-

téneti hagyományból kiindulva jutottak el egy globális episztemológiához, mely a széttöredezett világot próbálta újra egészlegessé formálni. Durkheimmel ellentétben (akinek episztemológiája, ideológiája, idealizmusa és társadalmi érzelmekről, kollektív reprezentációkról szóló elméletei egy nagy teológiai rendszerre emlékeztetnek) Devereux nem írt esztétikailag kielégítő könyvet, állításai sokszor nehezen érthetőek és rágósak, cikkeit teletömte esettanulmányokkal – sokszor elveszítette azt az értelmes vonalvezetést, stílust és arányérzetet, olvasmányosságot (folyamatosságot és mozgalmasságot), melyet Freudnál, Frazer-nél vagy Durkheim-nél annyira élvezünk. Ettől függetlenül, Devereux zsenialitását tükrözi, hogy képes volt szorongásait megfogalmazni, és ezzel lehetővé tette nekünk, olvasóknak, hogy magunkban is meghalljunk dolgokat. Ebben az egyre inkább elembertelenedő világban óriási jelentősége van az ilyen törekvéseknek.

Devereux talán generációjánál – vagy, mondhatnánk, a század nagyjainál – is jobban megérezte Freud és Durkheim korlátait, és megpróbált egy átfogó episztemológiát megalkotni – magába foglalva a kortárs pszichológiai és szociológiai áramlatokat, ahol mind az egyéni, mind a kulturális szintű tudattalan erők és szorongások megkülönböztethetőek, analizálhatóak, és a viselkedéstudomány részévé válhatnak. Bár sokszor volt sikertelen herkulesi feladata véghezvitelében, és életében nem ismerték el társadalomtudományi episztemológiai munkásságát, mégis megérdemli csodálatunkat és tiszteletünket, hogy életét ilyen óriási jelentőségű feladatnak szentelte.

Székely Zsófia fordítása

IRODALOM

DEVEREUX, GEORGE (1967): *From Anxiety to Method in the Behavioral Sciences*. The Hague: Mouton.

DEVEREUX, GEORGE (1972): *Ethnopsychanalyse complémentaire*. Paris: Flammarion.

DEVEREUX, GEORGE (1980): *Basic Problems in Ethnopsychiatry*. Chicago: University of Chicago Press.

FREUD, SIGMUND (1993): *Álomfejtés*. Budapest: Helikon.

JUNG, C. G. (1993): *Bevezetés a tudattalan pszichológiájába* Budapest: Európa.